

РЕЦЕНЗИЯ

от доц. д-р Екатерина Атанасова Дамянова
на дисертационния труд на Емил Кирилов Гаджалов

на тема:

„Мъдър или неразумен – житейска дилема и парадокси. Екзегетическо изследване
на проблематиката в книгата Еклисиаст”

за присъждане на образователна и научна степен „Доктор” по научно направление
„Религия и теология” – шифър 2.4.

Научна специалност: Тълкувание на Стария Завет

Настоящата рецензия е представена съобразно Заповед (РД 38-448/30.06.2016) на Ректора на СУ за избора ми като участник в научно жури.

Поставената в депозирания труд тема за житейската дилема – *мъдър* или *неразумен* предлага размисъл върху екзистенциални въпроси, които авторът на книга Еклисиаст предлага на своите читатели, но които сякаш са адресирани и към изпадналото в морална криза наше съвремие.

Думите на проповедника, към които насочва вниманието си г-н Емил Гаджалов, се оказват поразително актуални днес, когато човечеството живее в най-отегчената епоха от своята история, изпълнена с песимизъм и скептицизъм. Постмодерният човек открива във всичко дисхармония и неразрешими въпроси, свързани със смисъла на живота, значението и ползата от материални придобивки и неизбежната смърт. Тази актуалност спрямо въпросите, които и днес вълнуват човека, забелязва още основателят на Катедра *Свещено Писание на Стария Завет* в Богословския факултет на СУ проф. Иван Марковски в своето изследване върху книга Еклисиаст, в което подчертава космополитните идеи и схващания на библейския текст, прехвърлящи границите на времето на автора на книгата и тесния старозаветен мироглед (Книгата Еклисиаст (екзегетически анализ, с оглед към по-важните проблеми). С., 1933).

В търсенето на духовни и морални ориентири за днешния читател на книга Еклисиаст Емил Гаджалов се насочва към съдържащите се в нея екзистенциално-етични аспекти, повеждащи го в дълго и трудно изследване. Сложността на книгата и поставените в нея въпроси, както сам дисертантът отбелязва, „изправя

изследователя пред разнообразие от тълкувателни предложения“ (с. 12), което Гаджалов приема като предизвикателство, разкривайки своята любов към библейския текст и неговото изследване. От изключителна важност за кандидата е въпросът за *личната есхатология* и нейното решение чрез дилемата – *мъдър* или *неразумен* (с. 11).

Представеният от Емил Гаджалов дисертационен труд е с обем 333 стр. печатан текст, структуриран по следния начин: признателности, съдържание, съкращения, сигли и разни, еврейска азбука и транслитерация, гръцка азбука и транслитерация, увод, изложение в пет глави, заключение, приноси на дисертационния труд и използвана литература.

В *Увода* на предложеното съчинение (с. 9–28) се очертава актуалността и важността на темата. Дава се кратка историография на екзегетическото изследване и въздействие на книгата в юдейски писания (с. 12–15), Писания на Новия Завет (с. 16–17), Писания на църковни писатели и отци (18–21), изследвания от Реформацията до наши дни (21–22). От времето на Реформацията, според дисертанта, „се дава нова насока в тълкуването на Еклисиаст; от монашеска теология, учеща презрение на светското и материалното, към по-хуманистичен и позитивен подход“ (с. 21). Това дава определена насока и на изследователския подход на Гаджалов при екзегетическия анализ, който се извършва в изложението на дисертацията.

В заявеното си старание да избегне едностранчивостта или тесните конфесионални възгледи (с. 12), дисертантът проследява различните традиции в интерпретирането на текста само в историографията, която помества в *Увода*, дистанцирайки се от по-нататъчното им развитие в рецепцията на книга Еклисиаст. Приемайки че всяко тълкуване на библейския текст, и в частност – на Еклисиаст, е само една актуализация на историческия потенциал на текста (с. 12), кандидатът насочва своята работа главно в една социално-етична перспектива.

Като **обект** на изследването е посочена житейската дилема на Кохелет – *мъдър* или *неразумен*, предвид неизбежно настъпващата смърт (Екл. 2:14–16). **Предметът** на изследване обхваща еврейския текст на книгата по Масоретската традиция (МТ), обследване на морално-етичните категории *мъдър* и *неразумен* и техните синонимни съответствия, както и проучването на текстови единици, понятия и литературни образи, имащи отношение към заявената житейска дилема (с. 23).

Основната **цел** на дисертацията, която Гаджалов поставя, е да се достигне до отговор на дилемата *мъдър* или *неразумен*, като бъде установена функцията на заложените в книга Еклисиаст парадокси (с. 23). В постигането на тези цели дисертантът си поставя за **задачи**: 1) да обособи отделните текстови единици в самостоятелни перикопи; 2) да извърши превод на еврейския текст по

Масоретската му версия; 3) да определи водещата тема и идейни постановки, както и да открие експлицитни и имплицитни мотиви, отнасящи се до категориите *мъдър* и *неразумен* (с. 23).

Кандидатът предлага **работна хипотеза**, според която – на собствения си реторичен въпрос: „*Защо станах аз изключително мъдър?*“ (Екл. 2:15) – авторът на библейската творба дава отговор в цялото и изложение (с. 23).

В методологично отношение и подход на изследването Емил Гаджалов следва синхронния метод на литературната критика и в частност реторичния критицизъм, познат още като „близък прочит“, при който се отдава внимание на детайлното изяснение на думите и образите в текста. Работата се съсредоточава върху текстовите единици и начина, по който те се съотнасят, в откриването на метафори и паралелизми, наративни и поетични структури, стилови фигури. При разкриване на идейното съдържание на библейския текст дисертантът използва още филологически, етимологичен и лексикално-семантичен метод, което съсредоточава екзегетическите му усилия предимно на едно текстуално равнище.

Основната **теза** на изследването се изразява в твърдението, че въпреки безполезността на всяка човешка дейност пред неизбежната смърт, която изравнява мъдрия и неразумния в крайната им земна участ, има смисъл да се живее мъдро и в страх от Господа. Основните мотиви за това са вярата в бъдещ съд на Бог над праведния и нечестивия, и това, че само Бог може да върне отново към живот (с. 28).

В подготовка към същинския екзегетически анализ на текста на книга Еклисиаст в **първа** глава (с. 29–49), дисертантът се спира върху основни исагогически въпроси, свързани с библейския текст. Представени са различни мнения, касаещи наименованието на книгата, нейното авторство, временнаписване, текст, езикови особености, жанр, каноничност и структура. Въз основа на вътрешни податки в библейския текст, изследователят търси възможност да пресъздаде социалната среда (*Sitz im Leben*), в която се появява творбата (с. 35). Въпреки удачните наблюдения, възможни исторически датирания, и, с малки изключения, правилни изводи, дисертантът е предпазлив в реконструирането на историческия контекст. В представените в книгата ситуации Гаджалов вижда типични житейски примери, които могат да бъдат разположени в широк времеви диапазон на древния Близък изток, поради което текстът на книгата звучи универсално (стр. 42).

Обследването на застъпените въпроси Гаджалов извършва прецизно и критично при привеждането на различни частни изследователски мнения.

Авторът на дисертационното съчинение намира, че в структурно отношение планът на книга Еклисиаст следва да бъде изграден не на базата на литературни признаци, а на идейно ниво (с. 49), поради което възприема този вид разделение в изложението на своя труд, представено от следващите четири глави.

Във **втора** глава (с. 50–90) се разглеждат текстовете на пролога (1:1–11) и епилога (12:8–14) на книга Еклисиаст, които са поставени като „каноничен ключ за разбиране вестта на Еклисиаст“, чрез който ключ Гаджалов търси основните послания на книгата и тяхната връзка с житейската дилема на Кохелет – *мъдър* или *неразумен*. В текстовете на пролога и епилога дисертантът търси херменевтичния принцип, определящ посоката на тълкуване на цялата книга. Разглеждането на заключителните текстове от книгата преди да се разгледа нейното изложение не е мотивирано от дисертанта и в някаква степен затруднява прочита на текста, при който много от темите се разгръщат именно в изложението.

Според дисертанта програмният въпрос на книгата се съдържа в текста на Екл. 1:3 (вж. параграф 2.1.1). Каквото и да предприеме човек *под слънцето*, за да постигне някакво щастие или полза – всичко е суета, тъй като в края не се постига никакъв резултат и никаква полза или преимущество. Човешките стремежи са суетни, световният кръговрат е еднообразен и безполезен.

Посредством две ключови понятия – *суета* и *полза*, които засилват отрицанието (с. 58), библейският автор дава оценка на различните житейски ситуации.

В пространствено-временния континуум на минало, настояще и бъдеще Кохелет не може да види изцяло *ново нещо* (с. 66).

Темата за смъртта доминира в пролога (с. 99) и никое човешко усилие не може да спомогне за преодоляването ѝ. Кохелет намира изход в това – на пръв поглед безизходно положение, издигайки идеята за Бога и вярата в промисъла, разгрънати в най-голяма степен в епилога. Заложеният в човешкото сърце стремеж към вечността намира отговор в Божия съд.

Идейна връзка между пролога и епилога, която дисертантът откроява, е явяването на Бог като съдия. Божието отсъждане ще допринесе така желаната полза – продължение на живота.

В **трета** глава (с. 91–143) се поставя и централният въпрос на дисертационното съчинение – житейската дилема: *мъдър* или *неразумен* (Екл. 2:12–17). Заслужава ли си да се живее мъдър начин на живот, след като смъртта изравнява мъдрия и неразумния в крайната им участ?

Библейският автор описва пътя на собственото си проучване на въпроса за ползата от човешкия труд чрез описанието на различни житейски ситуации. Мащабният царски проект е насочен в търсене на *доброто* (2:4–11).

Проповедникът-цар обръща внимание върху труда си и постиженията си като владетел, но царският проект приключва с оценка, която повтаря основната теза от пролога, че в перспективата на смъртта всичко е суета и гонене на вятъра (Екл. 2:11) (с. 115).

Според наблюденията на дисертанта, до този момент естеството на мъдростта се свързва с интелектуална дейност, планиране и творчески

постижения, от която няма полза, но тук се дава и един друг поглед, свързан с поведението и отношението към Бога и ближния (с. 140). От частния случай на Кохелет проблемът придобива универсално звучене. В края на царския проект търсеното добро намира своето определение и произход. Бог е източникът на познанието, на мъдростта, на всяко добро и радостта, на материалните притежания и удовлетворение от личния труд.

Похвален е критичният подход на Гаджалов при превода на 25 стих от втора глава на книгата, при който се отдалечава от масоретския прочит и възприема традицията на Septuaginta, запазвайки присъствието на Бог в текста. По този начин се запазва и мисловата връзка на стиха със следващия 26 стих (с. 135).

В **четвърта** глава от дисертационния труд (143–205), в търсене на отговор на поставената дилема – *мъдър или неразумен*, кандидатът анализира предложени от самия Кохелет богословски разсъждения и житейски постановки. Преди да достигне до въпроса за предимството на *мъдрия* пред *неразумния*, читателят се изправя пред объркващи и необясними парадокси в живота. Проповедникът го насочва към различни сфери от живота, като се спира на труда и доброто, насието и социалната несправедливост, алчността, поклонението и страха от Бога, отношението към богатството и действителната полза от него, плодовитостта и дълголетие. Дисертантът откроява основните елементи в аргументацията на Кохелет, представена във формата *въпрос-отговор-съвет*, както и *наблюдение-размишление-етика* (с. 205). На имплицитно ниво, според Емил Гаджалов, дилемата, която присъства във всички моменти от живота получава отговор посредством подсказването, че си заслужава напредване в добро и мъдро живеене, защото Бог – Абсолютният източник на живота, ще потърси отишлия си човек. Имплицитно в тази част на дисертацията дилемата на Кохелет получава отговор.

Втората половина от книга *Екклесиаст* е предмет на изследване на значителната по обем **пета** глава на дисертацията (с. 206–312), в която продължава екзегетическата линия в търсене на отговор на дилемата – *мъдър или неразумен*. За разлика от първата половина на книгата, където се наблюдават по-широки перикопи, втората е изградена от относително кратки самостоятелни изказвания.

Библейският автор прави ретроспекция на собствената си изследователска дейност, като подчертава, че наблюденията и опитите му са предприети и проверени чрез мъдростта. Тя, както отбелязва Гаджалов, е едновременно инструмент на изследване (с. 71) и начин на живот (с. 240). Мъдростта, към която Кохелет подтиква читателя, отива отвъд личната сфера и характер на отделната личност (с. 272). Ключовите за книгата понятия мъдрост, добро и праведност са разширени. Страхът от Бога и възприемането на Бог като Творец и абсолютен Суверен предпазва от неразумни постъпки. Пълноценното живеене следва да започне в настоящето, да бъде споделено с най-близките хора, защото смъртта

може да настъпи внезапно (с. 312). Времето, което преминава в очакване на Божия съд, трябва да бъде използвано за избиране на „по-доброто“. „По-добрите“ решения на живота не са крайното добро, защото не дават решение за предстоящата смърт. Тук дисертантът разкрива една есхатологична перспектива.

В **заключението** на дисертационния труд, се прави обобщение на достигнатите резултати и изводи от извършения екзегетически анализ. Г-н Гаджалов установява, че житейската дилема – *мъдър* или *неразумен* – се съдържа експлицитно и имплицитно в различните части на книгата и сама по себе си спомага за правилното ѝ разбиране, а противоречията в аргументацията на автора в книга Еклисиаст са само привидни.

Като централна за книгата кандидатът извежда идеята за Бог като Съдия, Който ще даде така желаната стойностна полза за човека – продължаване на живота отвъд границата на смъртта. В очакване на Божия съд основната характеристика на мъдрото живеене е търсенето на доброто, съобразено с Божия първоначален план за човека и страхът от Бога, съпроводен с положителна етика към ближния.

Предложената дисертация има много положителни моменти и е резултат на сериозен подход към поставените цели. Дисертантът успешно проследява идеите в книга Еклисиаст, преплитането им в различни житейски модели и ситуации, въпросите, които текстът адресира към читателя от всяка една епоха.

В изследването си дисертантът преминава последователно през текстовите единици, като обхваща цялата книга Еклисиаст, с изключение на текстовете от Екл. 10:15 до 12:8–14. Една несъмнено трудоемна и мащабна по обем работа.

Детайлно и добросъвестно, показвайки добри лингвистични умения, дисертантът се спира на вариантите в различните реконструкции на текста, анализира отделни понятия и идейни равнища на книгата, което съставлява основния принос в изследването му. Трудът свежда до читателите съвременни постановки и постижения в областта на библейските изследвания. В предложените многобройни изяснения, мнения и хипотези на различни учени, личният избор на дисертанта би могъл да се застъпи в по-голяма степен.

Привеждането на древноориенталски извори и практики обогатява изясняването на контекста.

Както сам отбелязва Емил Гаджалов в изброяването на своите приноси моменти към работата (с. 318), от времето на проф. Иван Марковски и неговия коментар върху книга *Еклисиаст* на българска почва няма цялостно екзегетическо изследване върху тази книга.

Оригинално формулираната тема на изследването досега не е разработвана в по-големи по обем изследвания в световен мащаб.

Отчитайки достойнствата на предложения труд и несъмнените усилия на дисертанта по неговото съставяне, бих искала да направя някои критични забележки.

На заглавната страница на представения труд погрешно стои: „специалност „Теология“, шифър 05.01.17“, вместо професионалното направление 2.4. Религия и Теология.

Вместо Предговор са поместени *Признателности* към институции и личности за тяхното сътрудничество в хода на проучването. Тази част от дисертацията е поставена преди съдържанието, което довежда до разместване в страниците му с тези от изложението. Мотивите за избора на темата и трудностите, свързани с нейното разработване, са изложени в Увода (с. 10).

Поставените в началото на дисертационния текст *Сигли и разни, Еврейска азбука и транслитерация, Гръцка азбука и транслитерация* (с. 6–8) биха могли да намерят място в приложение към дисертацията, с което би се избегнало излишно натоварване съдържанието. Транслитерация на думите в текста на практика почти няма, с изключение на с. 55, 56, 57, 120, 147, 175, 245.

Би било уместно да се спомене по коя традиция се дават съкращенията на библейските книги в текста.

„Близкият прочит“, който възприема дисертантът, до голяма ограничава изследването до лингвистично-литературно ниво на екзегетическия анализ. Липсва употребата на методи като *Wirkungsgeschichte*, интерконтекстуален и херменевтичният подход, както и **богословски анализ** на проблематиката, което намирам за сериозен недостатък на съчинението. Той е заложен още в историографията в уводната част. Само две страници са отделени на споменавания на книга Еклесиаст в Новия Завет и тематично обвързани такива, без да се очертаят причините за рецепцията на текста в християнската община. Именно в христологичния прочит и интерпретация, библейската творба, а и целият Стар Завет придобива значение за вярващите християни.

Само в отговор на гностическите учения ли, както твърди дисертантът, църковните писатели възприемат типологичен и духовен подход на тълкуване на старозаветните писания, подчертавайки христологичния символизъм (с. 18)?

Появата на равинската литература в период на оформяне на юдейските традиции и ценности ли е? И това ли е причината, според Гаджалов, и първите юдейски коментатори да тълкуват книгата духовно и алегорично? (с. 12).

Светоотеческата интерпретация също остава сякаш само като раздел от историографията, която Гаджалов помества в увода си (с. 18–21) без отношение към текстовете, разгледани впоследствие от дисертанта. Поради тези причини, до голяма степен изследването остава ограничено в нивата на филологически и етимологически анализ на същите, като само в отделни моменти надскача нивото

на реконструкция на текста в опита си за богословски прочит. В повечето случаи направо се правят етически изводи, които придават на изследването известен нравоучителен и омилетичен тон. Това е обяснимо с оглед заявеното мнение на кандидата, според което „важността на изследваната проблематика се съдържа преди всичко в разкриването на морално-етичните модели на живот, съдържащи се в двете премъдростни категории *мъдър* и *неразумен*“ (с. 11).

За съжаление тези важни понятия не са разгледани в контекста на останалата премъдростната литература и в общобиблейски план.

Богословският прочит на темата на дисертационното съчинение всъщност се съдържа единствено в историографския преглед, където дисертантът привежда например мнението на св. Григорий Нисийски, според когото истинската мъдрост намира своя извор в личността на Христос, а срещата и съюзът между Христос и Църквата, между душата и Бога, са духовни преживявания, отразени в книга Еклисиаст (с. 21).

Решението на Емил Гаджалов да извърши екзегетическият си анализ въз основа на масоретския текст отдалечава изследването от библейско-светоотеческата традиция, която почива върху текста на Septuaginta, но в някои моменти, както вече беше отбелязано, Гаджалов правилно се разграничава от еврейския текст.

При анализа на понятието *qâhâl*, следва да се подчертае, че то не е просто „технически термин, чието специфично определение трябва да се бъде търсено в контекста въз основа на включените хора и целта на събранието“ (с. 29) и кандидатът би трябвало по-категорично да даде предимство на изяснението му във връзка с религиозното значение на думата, каквото тя намира в библейски текстове като отнасящо се до събранието на Божия народ (срв. Лев. 4:13, Втор. 31:30). Не случайно Septuaginta превежда *qâhâl* с *ἐκκλησία*.

При установяване на времената на написване на книгата и средата, в която живее нейният автор (*Sitz im Leben*), дисертантът заявява, че през V в. пр.Хр. „Йерусалим е процъфтяващ космополитен търговски център“ (с. 38), като се привежда текст от книга Неемия (13:15–17). Това не отговаря на историческата действителност и археологическите данни за историята на града през този период. Поради демографски и икономически причини Йерусалим свива своята площ спрямо тази от периода преди Вавилонския плен, ограничавайки се само върху източния хълм на града. Цитираният библейски пасаж е свързан с критика към нарушаващите съботния ден и не е свидетелство за изобилие и просперитет.

Датирането на събора в Ямния в годините 70–135 г. е доста неточно (с. 43).

Езикът и стилът на изследването са ясни. На места се срещат някои чуждици, неудачни думи и изрази, като напр. „притегателен магнетизъм“ (с. 10); „вестта на книгата“ (с. 13, 20, 50); „докладът за сътворението“ (с. 54); „Талмудически

академии“ (пос. 24); „писмо на св. апостол Павел“ (с. 17); „имплицитен концепт“ (с. 58); „интрига“ (с. 52, 88, 125 и др.), „инвестира“ (с. 12, 27, 28, 131, 203); „лансира“ (с. 30, 39); „лайтмотив на книгата“ (с. 40, 133); „най-шокиращата идея“ (с. 51); „дестилиран метод“ (с. 24); „биографичния доклад на цар Соломон“ (с. 110); „колекцията Мидраш Раббот“ (с. 13); „колекция от изказвания“ (с. 32, 33); „принтирано издание на Кохелет Рабба“ (с. 13); „досие“ (с. 217) и др., които звучат стилово неуместно.

Забелязват се някои неточни в богословско отношение изрази, като напр. „променяща благодат“ (с. 313); неправилно изписване на имена или думи с оглед на историческото им значение и употреба: Израел, а не Израил (с. 36, 81, 84, 86, 190, 194); „църковно-богослужебно събрание“ отнесено към старозаветната епоха (пос. 54).

В техническо отношение текстът е четивен и в него могат да се забележат сравнително малко печатни и правописни грешки и недоглеждания, като: непоследователно изписване на вековете с арабски и римски цифри на места; Заглавието на Втора глава в съчинението се отличава от съдържанието на същото (с. 2); след с. 169 в предадения ми печтен текст следват страници 248–312, след което продължава текстът от с. 170–247; в пос. 123 читателят се насочва към Екскурс за понятието *суета*, който обаче липсва в съчинението.

Броят на използваната литература, която коректно е цитирана в съчинението, обхващаща 152 книги и статии (116 на английски, 23 на български, 10 на френски и 3 на руски). Същата е релевантна на съдържанието на дисертацията и достатъчна в изворово, информационно, херменевтично и интерпретативно отношение.

Тук е мястото да се отбележи, че православните изследвания не се изчерпват със заглавията на автори от Богословския факултет в София.

Трудът на проф. Илия Цоневски „Пастирът на Ерм“ не следва да се цитира от популярна интернет страница! (с. 18).

Докторантът посочва две свои публикации по темата на дисертационното съчинение, които към този момент са под печат.

В една от тях – „Дилемата на Кохелет – мъдър или неразумен, в поученията на Иисус Христос“ – може да се открие липсващият в дисертацията богословски прочит на проблематиката чрез паралелът, който Гаджалов извършва между Екл. 8:1–15 и заключителната част от Проповедта на планината (Мат. 7:24–27), в която се описват двата типа слушатели, чрез които Христос илюстрира приемането или отхвърлянето на Неговите думи.

Материалите, представени за процедурата, отговарят на изискванията на ЗРАС и правилникът към него. Авторефератът отразява коректно най-важните

моменти от научното изследване и неговите резултати. В голямата си част приносите са формулирани точно и отговарят на съдържанието на дисертацията.

Нямам съвместни публикации с дисертанта.

Въпреки направените забележки по структурата и съдържанието на представения текст, намирам, че работата притежава дисертабилност има своите приноси в изследването на книга Еклисиаст на българска почва, поради което предлагам на членовете на уважаемото научно жури по защитата на дисертацията на Емил Гаджалов да я гласуват за успешно защитена, като присъдят на дисертанта образователната и научна степен „**доктор**” по научната специалност: Тълкуване на Стария Завет в професионално направление 2.4. Религия и теология.

София, 21 септември 2016 г.

Изготвил:

(доц. д-р Екатерина Дамянова)